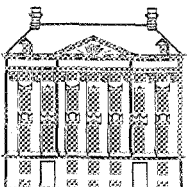

Het Trippenhuis
Kloveniersburgwal 29
1011 JV Amsterdam
Postbus 19121
1000 GC Amsterdam
telefoon (020) 5 51 07 00
telefax (020) 6 20 49 41
memocom NLX1238
telex 20000 + (memo nl)
MMC 27: NLX1238

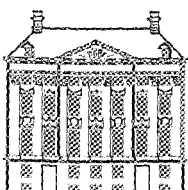
Afstand en betrokkenheid

Inleidingen van de SWR-leden prof. dr. H. Hoetink, mw. prof. dr. J. Gierveld en prof. dr. P. de Rooy. Deze inleidingen zijn gehouden bij het afscheid van prof. dr. D.J. van de Kaa als voorzitter van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad op 4 en 5 oktober 1996 tijdens de 124e plenaire SWR-conferentie onder het thema 'Cultuur en de Sociale wetenschappen'

Inhoudsopgave

	blz.
Hagelslag buitenslands: over groepsgrenzen en cultuur door Harry Hoetink	1
Intimacy, but at a distance. De relatie tussen ouders en hun volwassen kinderen in Nederland en Italië door Jenny Gierveld, Rinske Plomp en Theo van Tilburg	10
Onthouden en vergeten door Piet de Rooy	22

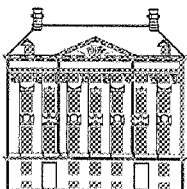

Intimacy, but at a distance. De relatie tussen ouders en hun volwassen kinderen in Nederland en Italië

door Jenny Gierveld, Rinske Plomp en Theo van Tilburg

Sinds de jaren zestig hebben zich belangrijke demografische veranderingen voorgedaan in de westerse wereld. Deze veranderingen worden veelal beschreven met de term 'de tweede demografische transitie'. Het verschijnsel van de tweede demografische transitie is vooral uitgewerkt door Van de Kaa (1987) en Van de Kaa en Lesthaeghe (1986) en wordt dan beschreven als vervolg op en contrast ten opzichte van de eerste demografische transitie. De eerste demografische transitie - geplaatst in de periode 1880-1930 - wordt vooral gekenmerkt door sterk dalende sterftcijfers, gevolgd door afnemende huwelijksvruchtbaarheid. De verklaring voor deze veranderingen wordt vooral gezocht in een cultuuromslag richting het burgerlijk gezinsideaal gedreven door een attitude van altruïsme. De zorg voor de volgende generatie stond daarbij steeds centraal. De tweede demografische transitie wordt geacht te starten rond 1965. Mede als gevolg van het op brede schaal beschikbaar komen van de pil wordt een verdere afname in vruchtbaarheid geconstateerd, een daling tot beneden het vervangingsniveau. Ook het aandeel kinderloze paren neemt toe. Op het domein van trouwen treedt eveneens een verandering in het patroon op: naast het huwelijk komt het samenwonen sterk naar voren, alsmede het alleen wonen. Achter deze veranderingen treft men een cultuurverandering aan, in dit geval in de richting van individualisering. Het functioneren van individuen in de snel veranderende postindustriële samenleving wordt geleid door nieuwe normen en waarden, waarbij persoonlijke behoeften veel meer op de voorgrond treden. Bij de beslissing tot het nemen van kinderen spelen daarbij tegenwoordig factoren zoals 'het nut' van kinderen een minder belangrijke rol. De emotionele behoefte aan het ouderschap kan vanuit een economisch gezichtspunt al worden vervuld met één of wellicht twee kinderen (Van de Kaa, 1987). Deze verschuivingen in normen en waarden richting individualisering zijn ook terug te vinden in veranderingen in het gezinsleven. Zoals Van de Kaa (1987) het formuleert: er treedt een verschuiving op van de 'golden age of marriage' naar de 'dawn of cohabitation'. Een verschuiving van het tijdperk van 'the king child with parents' naar dat van de 'king pair with a child'. Een en ander wordt herkenbaar in een verzwakking van het gezin als institutie en een verschuiving van uniforme naar pluriforme gezinspatronen en huishoudens.

De effecten van de tweede demografische transitie zijn in heel Europa herkenbaar, maar er is een duidelijk verschil in tempo. Tot de voorlopers behoren landen als Zweden en Noorwegen. In een tweede groep herkennen we: Frankrijk, Nederland, West-Duitsland en België. Italië en Portugal zijn te rekenen tot de groep van achterblijvers (Bosveld, 1996). Met Van den Akker (1994) constateren wij dat het individualiseringsproces op het terrein van de primaire leefvormen in West-Europa - in het spoor van de economische ontwikkelingen en van de verzorgingsstaat - tot ontplooiing komt van Noord- naar Zuid-Europa. In de West-Europese landen zouden dan meer moderne waarden- en gedragpatronen voorkomen dan in de Zuid-Europese landen. Ter illustratie enkele cijfers over demografische gedragpatronen zoals gerealiseerd in Nederland en Italië. Waar in Nederland in 1988 46 procent van de jonge vrouwen ongehuwd samenwoont, blijkt dit in Italië (cijfers van 1983) slechts voor te komen onder 2 procent van de vrouwen van dezelfde leeftijdscategorie. Het aantal kinderen dat buiten het huwelijk wordt geboren, bijvoorbeeld onder vrouwen die ongehuwd samenwonen, is 7 procent in Italië tegen 12 procent in Nederland. Het verschil

tussen Nederland en Italië laat zich ook illustreren door het feit dat, alhoewel ook in Nederland de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen met kinderen betrekkelijk laag is, nog relatief veel meer vrouwen in Italië dan in Nederland stoppen met werken bij de geboorte van het eerste kind. Dat leidt ertoe dat de arbeidsmarktparticipatie van de vrouw in Italië gemiddeld uitkomt op 45 procent, tegen 56 procent in Nederland.

Italië wordt nog steeds gekenmerkt door een relatief traditionele oriëntatie op het gezin: het gezinsleven neemt nog een belangrijker plaats in binnen de levensloop dan in Nederland het geval lijkt te zijn.

Tot zover baseerden wij ons op demografische macro-gegevens en de interpretatie daarvan. Hoe verhouden deze zich tot de uitkomsten van analyses op micro-niveau? De vraagstelling voor deze bijdrage laat zich nu als volgt formuleren: *Worden de hier gesignaleerde verschillen tussen Nederland en Italië gedragen door verschillen op sociaal-culturele indicatoren zoals vast te stellen op micro-niveau?*

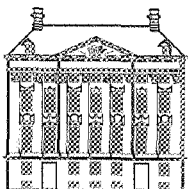
Nader uitgewerkt:

- Is er inderdaad sprake van cultuurverschillen in *waarden en attitudes* rond gezins- en familie-relaties, speciaal ook ten aanzien van de relaties tussen ouders en volwassen kinderen, de (zorg)taak van de familie, enzovoort?
- Is er inderdaad sprake van cultuurverschillen in *gedrag* zoals gerealiseerd rond de relaties tussen ouders en (volwassen) kinderen, de zorgtaak van de familie en dergelijke?
- Zijn er, gegeven bepaalde zorgtaken vanuit de familie, ook verschillen in *welbevinden* tussen de ouderen uit deze verschillende culturen te signaleren?

Verschillen in waarden en normen tussen West- en Zuid-Europa

Om nader geïnformeerd te zijn over eventuele verschillen in waarden en attitudes rond gezins- en familierelaties tussen Nederland en Italië, maken we gebruik van de uitkomsten van de European Values Study (Ester, Halman & de Moor, 1994; Van den Akker, Halman & de Moor, 1994; Halman & de Moor, 1994). De European Values Studies omvatten surveys onder in totaal circa 23.000 inwoners van 18 jaar en ouder van 14 Europese landen (uitgezonderd Oost-Europa) en de Verenigde Staten en Canada, met gemiddeld ongeveer 1400 ondervraagden per land. In tabel 1 zijn enkele karakteristieken van de waardenpatronen van een aantal Zuid-Europese en West-Europese landen weergegeven.

Uit tabel 1 blijkt duidelijk dat in de Zuid-Europese landen en met name in Italië meer traditionele waardenpatronen heersen dan in de West-Europese landen waaronder Nederland. Een vrije moraal en democratische ouder-kind relaties worden in de West-Europese landen belangrijker geacht dan in bijvoorbeeld Italië. Het meer traditionele waardenpatroon van Italië in vergelijking met Nederland herkennen we anderzijds in het belang dat wordt gehecht aan godsdienst, het aanhangen van meer orthodoxe opvattingen binnen de kerk en het vertrouwen in de kerk. Halman en de Moor (1994) concluderen uit deze cijfers dat sprake is van een toenemende autonomie van individuen om hun eigen normen en waarden te ontwikkelen en zich daarbij in steeds mindere mate te laten leiden door gewoonte en traditie. Het individualiseringsproces op het terrein van de primaire leefvormen blijkt duidelijk te verlopen van West- en Noord-Europa naar Zuid-Europa.

Tabel 1. Waardenpatronen in een aantal Zuid-Europese en West-Europese landen

	Italië	Spanje	Portugal	Nederland	België	Frankrijk
religiositeit	H	M	H	L	L	L
orthodoxie	M	M	M	L	L	L
vertrouwen in de kerk	H	M	H	M	M	L
permissiviteit	M	M	L	H	H	H
democratische ouder-kind relaties	L	L	L	H	M	M
traditionele gezinsoriëntatie	H	M	M	M	M	M

Bron: Halman & de Moor, 1994

H: relatief hoge scores op de betrokken schalen

M: relatief midden scores op de betrokken schalen

L: relatief lage scores op de betrokken schalen

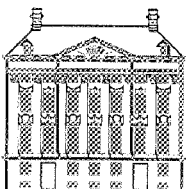
Het hebben van kinderen betekent voor Italianen een doel in het leven, het verkrijgen van sociale identiteit en een zekerheid tegen eenzaamheid. Zij willen dat de band tussen de generaties blijvend en sterk is (Palomba, 1995). Deze uitspraken van Palomba zijn gebaseerd op onderzoek binnen de Europees vergelijkende surveys onder de titel Population Policy Acceptance. Meer specifiek blijken de Italianen in dat onderzoek hoog te scoren op de items betreffende de traditionele familie-oriëntatie zoals:

- *je kan niet gelukkig zijn zonder kinderen*
- *het hebben van kinderen is een sociale plicht*
- *de traditionele rolverdeling in het gezin.*

Naast deze gezinsoriëntatie aan Italiaanse zijde treffen we de Nederlanders die minder geneigd zijn het plezier en de positieve kanten van het hebben van kinderen te onderkennen. Voor Nederlanders zijn andere attitudes belangrijk: het zoeken naar geluk hoeft niet altijd van kinderen af te hangen (Moors en Palomba, 1991).

De grote waarde die Italianen hechten aan het gezinsleven en de relatie tussen ouders en kinderen, is ook terug te vinden in de attitudes ten aanzien van de zorg voor ouderen. De meerderheid van de Italianen ziet het als een plicht van de kinderen om voor hun oude ouders te zorgen (93 procent) en de meesten bevestigen dat *het beste wat je in het leven kan doen is je ouders te helpen* (94 procent). Er is een duidelijke afwijzing van het idee dat ouderen die bij hun kinderen leven, een last betekenen (76 procent is het oneens met deze uitspraak). In totaal 93 procent van de Italianen is het eens met de uitspraak dat zorg voor ouderen de verantwoordelijkheid is van de kinderen, zelfs wanneer kinderen zelf ouders zijn met opgroeiende kinderen. Jongere en oudere Italianen verschillen in deze uitspraken niet sterk van mening (Palomba, 1995).

Ook in Nederland wordt de zorg voor ouders door hun kinderen hoog gewaardeerd, maar lang niet iedereen vindt dat volwassen kinderen ook een *plicht* hebben voor hun bejaarde ouders te zorgen. Slechts ruim eenderde van de ondervraagden in Nederland is deze mening toegedaan (Moors et al., 1996). Slechts een kwart van de ouderen (van 65-79 jaar) is van mening dat kinderen de plicht hebben voor hun bejaarde ouders te zorgen en ruim eenderde vindt dat kinderen verantwoordelijk zijn voor hulp aan hun bejaarde ouders. Bijna de helft van de ouderen is het eens met de uitspraak dat het niet de taak van de kinderen is voor hun bejaarde ouders te zorgen en omstreeks driekwart is van mening dat een beroeps-

kracht beter in staat is hulp en verzorging aan ouderen te verlenen dan de eigen familie. Moors et al. (1996) constateren dat ouderen zelf nogal terughoudend zijn wanneer het gaat om zorg en hulpverlening hetzij door hun eigen kinderen alsook door hulpverlenende organisaties. De oudere generatie wil niet in een positie raken waarin ze afhankelijk zijn van hun kinderen (Moors, 1995). Wat betreft de woonsituatie wordt het samenwonen van oudere ouders en hun volwassen kinderen in Nederland niet aantrekkelijk gevonden. De ouderen zelf hebben het gevoel dat dit een inbreuk is op de privacy van de kinderen. De grote meerderheid van de ouderen geeft er de voorkeur aan in de eigen woning te blijven, eventueel met aanpassing en hulp (54 procent), danwel in een speciale bejaardenwoning (28 procent). Nog geen 1 procent van de ondervraagden, zowel ouderen als jongeren, sprak in 1994 een voorkeur uit voor het samenwonen van oudere ouders met één van de kinderen. We concluderen dat in Nederland een sterke band tussen ouders en kinderen aantrekkelijk wordt geacht en gewenst, maar dat dit zeker niet inhoudt het delen van de woning, met andere woorden: *intimacy, but at a distance* (Cherlin & Furstenberg, 1986).

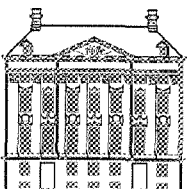
Verschillen in gedragspatronen

We willen nu vervolgens nagaan of deze verschillen in waarden, normen en attitudes tussen Italië en Nederland, ook terug te vinden zijn in het gerealiseerde gedragspatroon van ouderen en hun volwassen kinderen. We maken daartoe gebruik van de gegevens van het NESTOR-onderzoek 'Leefvormen en Sociale Netwerken van ouderen' (NESTOR-LSN), 1992 en van het OLIVAR-onderzoek, 1993.

Het NESTOR-LSN programma betreft een samenwerkingsproject van de Vrije Universiteit Amsterdam en het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) in Den Haag. Kern van het onderzoeksprogramma vormt een face-to-face interview met bijna 4500 mannen en vrouwen in de leeftijdscategorie van 54 tot 89 jaar. De steekproef voor deze survey werd getrokken uit de gegevens van de burgerlijke stand van in totaal 11 gemeenten, gelocaliseerd in het Noordoosten, het Zuiden en het Westen van Nederland. Er is veel zorg besteed aan het verkrijgen van respons; interviewers vanuit de regio werden geworven en uitgebreid getraind. De gerealiseerde steekproef omvat gelijke aantallen mannen en vrouwen in ieder van de leeftijdscategorieën met een oververtegenwoordiging van de 80-plussers.

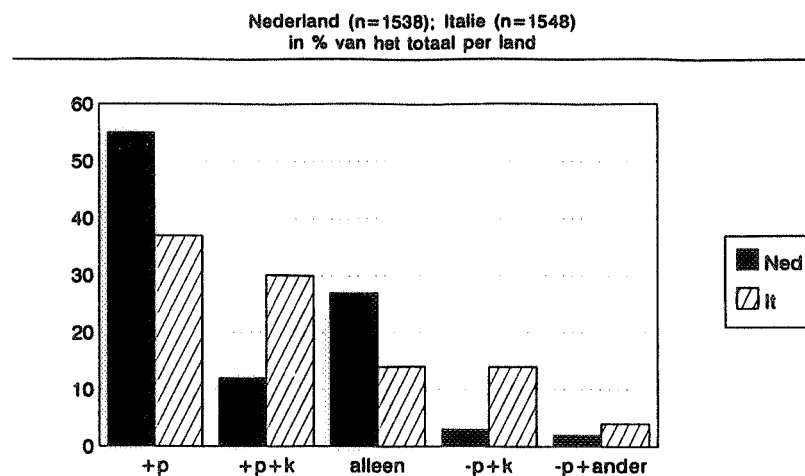
Op verzoek van de Universiteit van Pisa (Italië) werd in 1993 een duplicering van delen van het NESTOR-onderzoek gerealiseerd in Noord-/Centraal Italië. In dit OLIVAR-survey werden in totaal bijna 1700 mensen ondervraagd. De steekproef werd getrokken uit bevolkingsregisters van gemeenten uit de provincies Pisa, Livorno, Lucca en Massa-Carrara. Ten behoeve van de vergelijking in deze inleiding zijn de Nederlandse data herwogen tot een gelijke omvang als die van de Italiaanse survey (zie verder: De Jong Gierveld et al., 1995).

In figuur 1 zijn de gerealiseerde leefvormen van Nederlandse en Italiaanse oudere mannen en vrouwen weergegeven. Voor Nederland zijn de twee meest voorkomende leefvormen die van het samenwonen als paar (+ partner) en het alleen wonen (- partner, alone): een situatie die wel omschreven wordt als wonen in 'minimal household structures' (Ermisch & Overton, 1985). De Italianen kennen als de twee belangrijkste gerealiseerde leefvormen: het samenwonen als paar en het samenwonen als paar met kinderen (+ partner, + kinderen). Het alleen wonen komt onder Italiaanse ouderen aanzienlijk minder frequent voor dan onder Nederlandse ouderen. In totaal 4,5 procent van de Italiaanse oudere mannen en 22 procent van de Italiaanse oudere vrouwen vormt zonder partner een huishouden met de kinderen. Voor Nederland zijn deze laatste percentages bijzonder laag, respectievelijk 1

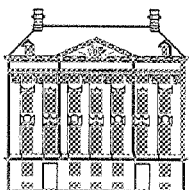
procent en 4 procent. In beide landen is het percentage oudere mannen en vrouwen dat zonder partner samenwoont met anderen dan kinderen (- partner, - kinderen, + anderen) te verwaarlozen laag. Deze eerste resultaten ondersteunen de veronderstelling dat in Italië meer ouderen en kinderen bereid zijn tot het delen van een huishouden dan in Nederland. Deze bereidheid tot samenwonen van twee generaties kan naar alle waarschijnlijkheid teruggebracht worden op de bijzondere band tussen ouders en kinderen en de waardering van de band tussen ouders en kinderen in Italië. We willen echter ook nagaan in hoeverre dit samenwonen van generaties gerelateerd is aan zaken zoals een minder goede gezondheid, een laag inkomen en dergelijke. Daartoe is in figuur 2 en 3 een onderscheid gemaakt naar ouderen die respectievelijk in een goede dan wel in een minder goede gezondheidssituatie verkeren. Uiteraard zal een goede gezondheid als regel vooral worden aangetroffen onder de jongere ondervraagden van dit survey en is de kans om onder de ouderen met een slechte gezondheid gecategoriseerd te worden, groter onder de ouderen en oudsten uit deze steekproef. Uit de figuren 2 en 3 valt inderdaad op te maken dat het samenwonen van oudere ondervraagden (zonder partner) met de kinderen meer frequent wordt aangetroffen onder de mensen met een slechte gezondheid dan onder de mensen met een goede gezondheid.

Figuur 1 Ouderen naar gerealiseerde leefvormen

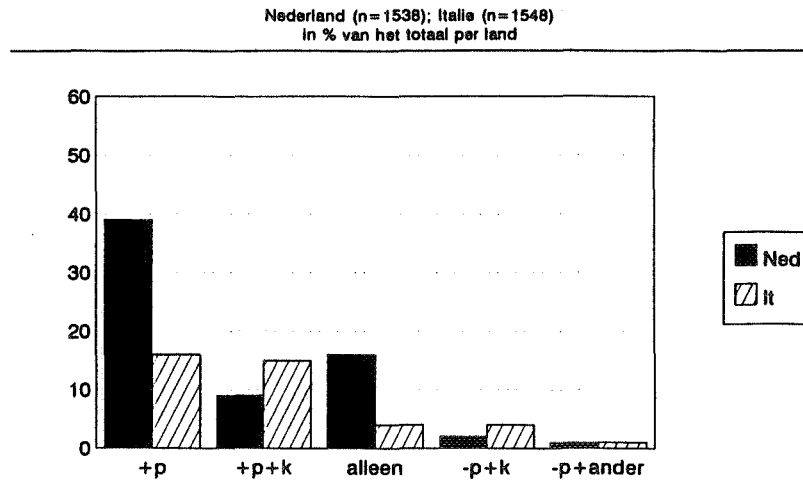

NESTOR-LSN, 1992; OLIVAR, 1993

De categorie ouderen zonder partner, die samenwonen met de kinderen wordt verder gekenmerkt door een lager gemiddeld opleidingsniveau en huishoudensinkomen dan andere ouderen (met of zonder partner). Dit geldt vooral voor de Italiaanse ouderen. Ouderen zonder partner, die met kinderen samenwonen bevinden zich, zeker voor wat betreft de Italiaanse situatie, in een relatief ongunstige positie: zij hebben een slechtere gezondheid en beperktere financiële mogelijkheden. De Nederlandse ouderen zonder partner die bij hun kinderen wonen, behoren gemiddeld evenmin tot de rijke ouderen. Dit zou kunnen betekenen dat zowel de Italiaanse als de Nederlandse ouderen vanwege hun relatief slechte gezondheid en minder toereikende financiële middelen min of meer gedwongen worden bij de kinderen te gaan wonen en dat deze samenlevingsvorm mogelijk niet met positieve gevoelens samengaat. Hoe ouderen zich in ieder van de leefvormen voelen, is in dit kader geoperationaliseerd door de eenzaamheid die zij mogelijk ervaren.

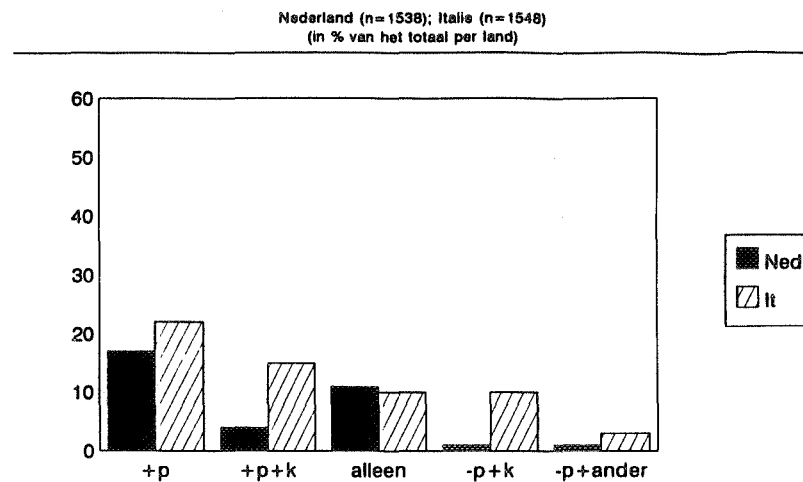

Figuur 2 Ouderen naar leefvormen (in goede gezondheid)

NESTOR-LSN, 1992; OLIVAR, 1993

Figuur 3 Ouderen naar leefvormen (in slechte gezondheid)

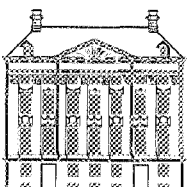

NESTOR-LSN, 1992; OLIVAR, 1993

Verschillen in eenzaamheid

In tabel 2 zijn de eenzaamheidsscores¹ weergegeven naar leefvormen en gezondheidsstatus. Opmerkelijk is dat de Italiaanse ouderen over het algemeen meer intens eenzaam zijn dan Nederlandse ouderen in vergelijkbare omstandigheden. Hierbij doet zich echter één opvallende uitzondering voor en deze betreft de Italiaanse ouderen in slechtere gezondheidstoestand, die zonder partner bij de kinderen wonen. Juist deze laatste categorie is

¹ Een eenzaamheidsmeetinstrument bestaande uit vijf positieve en zes negatieve items werd gebruikt (De Jong Gierveld en Kamphuis, 1985). Een voorbeeld van een negatief geformuleerd item is: Ik ervaar een leegte om me heen. Een voorbeeld van een positief geformuleerd item luidt: Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen. Het woord eenzaamheid als zodanig is niet gebruikt in de itemlijst om stigmatiserings-effecten onder respondenten te voorkomen. De schaal heeft een bereik van 0 (niet eenzaam) tot 11 (uitzichtloos eenzaam). In dit onderzoek is een combinatie score van eenzaamheid geconstrueerd en gebruikt, gebaseerd op het hiervoor genoemde instrument plus een tweetal directe vragen naar eenzaamheid. Het bereik van deze (combinatie-) eenzaamheidsschaal loopt van 0 (niet eenzaam) tot 1 (zeer eenzaam).

Sociaal-Wetenschappelijke Raad

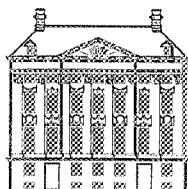
aanzienlijk minder eenzaam dan de vergelijkbare Nederlandse ouderen. Met andere woorden: Nederlandse ouderen blijken zich over het algemeen het meest eenzaam te voelen wanneer zij bij hun kinderen wonen of alleen wonen. Ongeacht om welke reden Italiaanse ouderen bij hun kinderen wonen, zij ervaren deze situatie - in verhouding tot de Nederlandse ouderen - als één van minder intense eenzaamheid. Dit resultaat komt overeen met het eerder vermelde gegeven dat Italiaanse ouderen meer dan Nederlandse ouderen grote waarde hechten aan kinderen vanwege de duurzame band die zij met hen hebben en vanwege de bescherming tegen eenzaamheid (Palomba, 1995).

Tabel 2. Gemiddelde eenzaamheidsscores van oudere mensen in Nederland en Italië, naar leefvorm en gezondheidssituatie

	Nederland		Italië	
	goede gezondheid	slechtere gezondheid	goede gezondheid	slechtere gezondheid
met partner, zonder kinderen	.08	.15	.12	.22
met partner, met kinderen	.06	.14	.10	.18
eenpersoonshuishouden	.28	.41	.26	.44
zonder partner, met kinderen	.24	.41	.25	.29
zonder partner, zonder kinderen, met anderen	.11	.26	.36	.33

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat Italiaanse ouderen zich in de meeste huishoudensvormen eenzamer voelen dan Nederlandse ouderen, met uitzondering van degenen die zonder partner bij hun kinderen wonen. Verondersteld werd dat bij Italiaanse ouderen de familieband hierbij een belangrijke rol kan spelen, terwijl deze bij de Nederlandse ouderen minder van belang is. Met behulp van een multivariate analyse kan nu vervolgens bekeken worden welke specifieke factoren van invloed zijn op de intensiteit van eenzaamheidsgevoelens van Italiaanse en Nederlandse ouderen. Naast de gerealiseerde leefvorm, de gezondheidssituatie en sociaal-economische variabelen (huishoudinkomen, opleidingsniveau en bezit van een eigen woning), wordt expliciet aandacht besteed aan enkele andere factoren, die algemeen van belang worden geacht voor het ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid, namelijk leeftijd, sekse, de omvang van het sociale netwerk en de emotionele ondersteuning die vanuit het netwerk wordt verkregen.

Uit deze analyses (zie tabel 3 en 4) valt op dat voor zowel Italiaanse als Nederlandse ouderen de gezondheid van groot belang is voor de intensiteit van eenzaamheid. Wanneer ouderen in een betere gezondheid verkeren, voelen ze zich minder eenzaam. Ouderen zijn dan immers beter in staat andere mensen op te zoeken. Bovendien zijn ze gemiddeld ook jonger en zijn er nog meer familieleden en vrienden in leven. Ook de grootte van het sociaal netwerk is voor beide groepen ouderen belangrijk. Hoe groter het netwerk, hoe minder eenzaam men zich voelt. Tevens worden gevoelens van eenzaamheid mede bepaald door de emotionele steun die men ontvangt (deze relatie is overigens niet significant). Wanneer meer emotionele ondersteuning ontvangen wordt, voelen ouderen zich minder eenzaam. Deze factoren zijn dus zowel voor de Italiaanse ouderen als voor de Nederlandse ouderen belangrijk voor hun gevoelens van eenzaamheid. Voor de Italiaanse en Nederlandse ouderen geldt verder dat het samenwonen met de partner, en samenwonen met de

Sociaal-Wetenschappelijke Raad

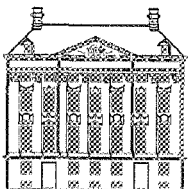
partner en de kinderen in sterke mate bepalend is voor eenzaamheidsgevoelens. Wanneer ouderen tot een dergelijk huishouden behoren, voelen ze zich minder eenzaam.

Tabel 3. Resultaten van een hiërarchische regressie-analyse op eenzaamheid: ouderen in Nederland (1992) ($1344 \leq N \leq 1548$).

	Stap					
	1		2		3	
	β (p)		β (p)		β (p)	
Leeftijd op de dag van interviewen	.00	(.997)	-.01	(.612)	-.02	(.386)
Sekse	.05	(.075)	.06	(.025)*	.06	(.027)*
Leefvorm:						
Met partner, zonder kinderen	-.20	(.001)**	-.19	(.001)**	-.19	(.001)**
Met partner, met kinderen	-.16	(.001)**	-.15	(.001)**	-.15	(.001)**
Eenpersoonshuishouden	.24	(.001)**	.23	(.001)**	.23	(.001)**
Zonder partner, met kinderen	.09	(.001)**	.09	(.001)**	.09	(.001)**
Huishoud-inkomen	-.04	(.235)	-.03	(.351)	-.01	(.766)
Bezit eigen huis? nee/ja (0,1)	.00	(.987)	.01	(.756)	.02	(.508)
Opleidingsniveau	-.01	(.788)	.01	(.817)	.02	(.507)
Omvang sociale netwerk			-.10	(.001)**	-.09	(.001)**
Gemiddelde ontvangen emotionele steun			-.05	(.063)	-.05	(.067)
Gezondheid in het algemeen					-.20	(.001)**
Totaal Adj. R ²	.180		.191		.231	

* $p < .05$

** $p < .01$

Sociaal-Wetenschappelijke Raad

Tabel 4. Resultaten van een hiërarchische regressie-analyse op eenzaamheid: ouderen in Toscane (Italië) (1993) ($1318 \leq N \leq 1548$).

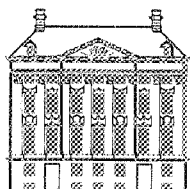
	Stap					
	1		2		3	
	β	(p)	β	(p)	β	(p)
Leeftijd op de dag van interviews	.00	(.907)	-.01	(.802)	-.04	(.117)
Sekse	.10	(.001)**	.10	(.001)**	.08	(.005)**
Leefvorm:						
Met partner, zonder kinderen	-.15	(.001)**	-.15	(.001)**	-.14	(.001)**
Met partner, met kinderen	-.20	(.001)**	-.19	(.001)**	-.18	(.001)**
Eenpersoonshuishouden	.18	(.001)**	.18	(.001)**	.18	(.001)**
Zonder partner, met kinderen	-.02	(.424)	-.02	(.396)	-.01	(.636)
Huishoud-inkomen	-.04	(.173)	-.03	(.218)	-.03	(.271)
Bezit eigen huis? Nee/ja (0,1)	-.08	(.002)**	-.08	(.002)**	-.08	(.003)**
Opleidingsniveau	-.07	(.013)*	-.07	(.011)*	-.04	(.181)
Omvang sociale netwerk			-.06	(.025)*	-.05	(.042)*
Gemiddelde ontvangen emotionele steun			-.04	(.118)	-.04	(.087)
Gezondheid in het algemeen					-.22	(.001)**
Totaal Adj. R ²	.142		.149		.185	

* $p < .05$ ** $p < .01$

De Italiaanse en Nederlandse oudere die alleen woont, wordt gemiddeld geconfronteerd met sterke eenzaamheidsgevoelens. Het alleen wonen staat daarmee in scherp contrast met de leefvormen waarin ouderen met de partner samen zijn. Leefvormen waarin oudere mannen en vrouwen zonder partner, met de kinderen samenwonen, hebben - ook blijkens de multivariate analyses - uiteenlopende effecten op het ervaren van eenzaamheid in Nederland, respectievelijk Italië. In Nederland is het samenwonen met de kinderen, zonder partner, significant gekoppeld aan sterkere eenzaamheidsgevoelens. Voor Italië geldt het omgekeerde: samenwonen met de kinderen, zonder partner is (niet significant) gekoppeld aan minder sterke eenzaamheid.

Samenvatting, conclusie en discussie

Belangrijke demografische veranderingen sinds de jaren zestig zoals de verdere daling van de vruchtbaarheid, kunnen worden beschreven als de tweede demografische transitie. Deze transitie kenmerkt zich door een verschuiving naar individualisering, waarin mensen meer hun eigen behoeften nastreven, en meer ruimte ontstaat om eigen normen en waarden te

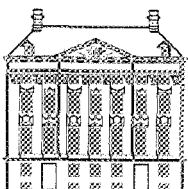
ontwikkelen, bijvoorbeeld ten aanzien van relaties en gezinsvorming. Verondersteld wordt dat dit moderniseringsproces in Europa verloopt via de lijn noord-zuid. Een vergelijking van de waardenpatronen laat inderdaad zien dat in zuidelijke landen traditionelere waarden heersen.

Een verdere bespreking van waarden ten aanzien van de relatie tussen ouders en volwassen kinderen in Italië zowel als in Nederland, toont aan dat in Italië meer waarde wordt gehecht aan traditionele rollen in het gezin en de levenslange band met de kinderen. Ook zijn Italianen vaker van mening dat kinderen de plicht hebben voor hun ouders te zorgen en dat het inwonen van ouders bij de kinderen geen last hoeft te betekenen. Voor Nederland kunnen we constateren dat een sterke band tussen ouders en kinderen aantrekkelijk wordt gevonden, maar dat dit zeker niet inhoudt dat ouders en kinderen hun woning delen, met andere woorden: *Intimacy, but at a distance* (Cherlin en Furstenberg, 1986). Deze verschillen in attitudes ten opzichte van gezins- en familierelaties zijn terug te vinden in gerealiseerde gedragspatronen en leefvormen van Nederlandse en Italiaanse ouderen. Italiaanse ouderen zonder partner - met name Italiaanse vrouwen - wonen veel frequenter bij hun kinderen dan Nederlandse ouderen in dezelfde omstandigheden. In het algemeen blijkt wel dat deze Italiaanse ouderen vaker worden gekenmerkt door een relatief slechte gezondheid en beperkte financiële mogelijkheden. De Nederlandse ouderen zonder partner die bij hun kinderen wonen behoren evenmin tot de rijke ouderen. Hieruit kan echter, zeker voor de Italiaanse ouderen, niet geconcludeerd worden dat deze samenlevingsvorm slechts gebaseerd is op noodzaak, vanwege beperkte financiële middelen of de behoefte aan zorg. Want, hoewel Italiaanse ouderen over het algemeen meer intens eenzaam zijn dan de Nederlandse ouderen, het zijn juist ook de Italiaanse ouderen met een slechte gezondheidstoestand, zonder partner wonend bij de kinderen, die veel minder eenzaam zijn dan de vergelijkbare Nederlandse ouderen. Naast leefvorm blijken ook gezondheid, de omvang van het sociale netwerk en de emotionele steun die men ontvangt van belang voor de intensiteit van de gevoelens van eenzaamheid.

Geconcludeerd kan worden dat de Italiaanse ouderen - ongeacht de reden waarom zij bij hun kinderen wonen - deze situatie in verhouding tot de Nederlandse ouderen als minder eenzaam ervaren. Dit komt overeen met de bevinding van Palomba (1995) dat Italiaanse ouderen - meer dan Nederlandse ouderen - grote waarde hechten aan kinderen vanwege de duurzame band die zij met hen hebben en vanwege de bescherming tegen eenzaamheid.

Jenny Gierveld is werkzaam bij het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), Den Haag, en bij de Vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Vrije Universiteit, Amsterdam; Rinske Plomp is werkzaam bij het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), Den Haag; en Theo van Tilburg is werkzaam bij de Vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Vrije Universiteit, Amsterdam.

Voor deze inleiding is gebruik gemaakt van data die zijn verzameld in het kader van het Onderzoeksprogramma NESTOR - 'Leefvormen en sociale netwerken', dat uitgevoerd wordt door de vakgroepen Sociale Gerontologie, en Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Vrije Universiteit, Amsterdam en het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), Den Haag.

Geraadpleegde literatuur

Akker, P.A.M. van den (1995), Modernisering en gezinswaarden in Europees perspectief: Enige resultaten van de European Values Study, 1981-1990. In J.R.M. Gerris (red), *Gezin: onderzoek en diagnostiek*. Assen, Van Gorcum.

Akker, P.A.M. van den, L. Halman en R. de Moor (1994), Primary Relations in Western Societies. In P. Ester, L. Halman en R. de Moor (eds). *The Individualizing Society, Value Change in Europe and North America*. Tilburg, University Press, 97-129.

Bosveld, W. (1996), *The ageing of Fertility in Europe: A Comparative Demographic-Analytic Study*. PDOD publications. Amsterdam: Thesis Publishers.

Cherlin, A.J. & F.F. Furstenberg(1986), *The new American grandparent: A place in the family, A life apart*. New York: Basic Books.

Ermisch, J.F. en E. Overton (1985), Minimal household units: a new approach to the analysis of household formation. *Population Studies*, 39, 33 - 54.

Ester, P., L. Halman en R.de Moor (eds) (1994), *The Individualizing Society, Value Change in Europe and North America*, Tilburg, University Press.

Halman, L. en R. de Moor (1994), Value Patterns and Modernity. In P. Ester, L. Halman en R.de Moor (eds) (1994), *The Individualizing Society, Value Change in Europe and North America*, Tilburg, University Press, 155-161.

Halman, L. (1991), De persistentie van de burgerlijkheid, *Gezin*, Vol.3, 2, 105-118.

Jong Gierveld, J. de, en F. Kamphuis (1985), The development of a Rasch-type loneliness scale. *Applied Psychological Measurement*, 9, 3, 289-299.

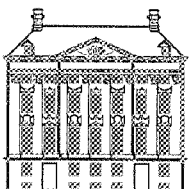
Jong Gierveld, J. de, T. van Tilburg en L. Lecchini (1995), *Socio-economic resources, living arrangements, and the social network as determinants of well-being among older adults*. Paper presented at the EAPS Conference, Milan, 1-4 September 1995.

Kaa, D.J. van de (1987), Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42, 1.

Kaa, D.J. van de, en R. Lesthaeghe (1986), Bevolking: Groei en Krimp, Boeknummer *Mens en Maatschappij*.

Moors, H., H. van Leusden en H. van den Brekel (1996), *Meningen en opvattingen over aspecten van het bevolkingsvraagstuk 1983-1994: de belangrijkste resultaten en conclusies*. Den Haag, Stichting NIDI, 56 - 60.

Moors, H. en R. Palomba (eds) (1991), *People, Policy and Perspectives: A Comparative Survey on Population Policy Acceptance in Italy and in the Netherlands*. Roma: Istituto Di Ricerche Sulla Popolazione, Collana Monografie, 3, 26, 83-103.

Sociaal-Wetenschappelijke Raad

Moors, H. (1995) The Netherlands: Great Tolerance but Little Solidarity. In H. Moors en R. Palomba (eds), *Population, Family and Welfare: A comparative study of European attitudes*, Vol 1, Oxford: Clarendon Press, 177 - 197.

Palomba, R. (1995), Italy: The Invisible Change. In H. Moors en R. Palomba (eds), *Population, Family and Welfare: A comparative study of European attitudes*, Vol 1, Oxford: Clarendon Press, 158-176.

Palomba, R.(1996), Images de la famille Italienne. *Population*, 51, 2, 353 - 367.

